

BIT JEZIKA

Ibrahim Đonlagić

Sažetak

O govoru i jeziku mnogo je toga rečeno, mnogo, ali ne i dovoljno, jer, još uvijek se pitamo što je to govor, što je to jezik, da li su to isti, samo različito imenovani pojmovi¹, ili različiti pojmovi sa sličnim svojstvima² zbog kojih ih smatramo istim. Pojmovi um, mišljenje, znanje, raspravljanje, govor čovjeka, jezik, i sl. su važne oznake čovjeka, svojstva čovjeka koja njegovu suštinu³ čine jedinstvenom, različitom od suštine svih drugih pojmova koje primjećujemo i imenujemo. Svaka rasprava, postavljanje pitanja i traženje odgovora je govor čovjeka, druženje i stjecanje iskustva s jezikom. Sve što primjećujemo je neki govor, govor predmeta (pojmovi) koji nas okružuju, pa, aficirani⁴ govorom tih pojmova, mi mislimo, obrazujemo ideje, djelujemo i stječemo neko iskustvo, pozitivno ili negativno, o suštini pojmova koji govore i aficiraju nas svojim govorom. A družeći se sa jezikom, govoreći, pišući, raspravlajući, stječemo iskustvo s jezikom, sa suštinom fenomena moći govora i biti jezika.

Ključne riječi: um, čovjek, govor, jezik, rasprava, iskustvo s jezikom.

Sadržaj:

Uvod

Uzrok pojave govora i jezika

Bivstvovanje jezika – govora čovjeka

Posljedice bivstvovanja govora i jezika

Realno ili izmišljeno postojanje imenovanih pojmova

Zaključak

Bibliografija

Uvod

Sam naslov *Bit⁵ jezika* već nam govori da o svemu, o svim svojstvima jezika, ovdje nećemo raspravljati. Raspravu ćemo voditi samo o biti jezika. Naša misao će biti usmjerena na ona svojstva jezika koja suštinu pojma jezika čine drugačijom od suštine svih drugih, od strane čovjeka primijećenih i imenovanih pojmova. Pojam na čiju suštinu imenom jezik ukazujemo je veoma složen pojam, sa beskonačno mnogo svojstava, a u raspravi ćemo

ukazati na ona koja su oznake samo ovog pojma, pa ako ih jasno razumijemo, jezik razumijemo kao pojam po sebi, suštinu koja je drugačija od svega drugog što primjećujemo i mislimo. A kada na ovakav način o jeziku pitamo, definiran nam je put na kome ćemo odgovore na pitanja o jeziku tražiti. Puteći se ovim putem, stjecat ćemo iskustvo sa jezikom, ovaj pojam ćemo vidjeti iz mnogih različitih uglova, iz kojih se mogu primijetiti ona svojstva jezika kojima nas aficira, te se tako otkriva i svoje realno postojanje dokazuje. A sve što postoji, ili je nužno postojeće pa se objašnjava nužnošću postojanja, ili ima uzrok zbog koga postoji pa se objašnjava uzrokom nastanka, oblikom bivstvovanja i posljedicama proizašlim iz bivstvovanja. Naše iskustvo o jeziku ćemo stjecati, dakle, promatrajući uzrok nastanka, oblike ispoljavanja i posljedice bivstvovanja jezika.

Uzrok pojave govora i jezika

Govor je svojstvo Uma⁶, pa stoga govor postoji kao nužna posljedica postojanja Uma. Dakle, Um govori – ne jezik. Um se otkriva govoreći o vlastitom postojanju, a jezik je samo jedan oblik govora Uma. Um je adekvatan uzrok svakog govora⁷, pa i jezika, kojim se čovjek u govoru služi. Jezik je, dakle, dio govora čovjekova uma, sredstvo kojim se čovjekov um u svom samootkrivanju služi. Svako biće, u skladu sa moći svoga uma, govori, ali samo umna bića stječu iskustvo s govorom, pa ne govore uvijek isto, nego u skladu sa iskustvom uvijek novo govore. Promatrajući govor iz ovog ugla, primijetit ćemo da čovjek ne govori – Um govori, jer sve što je umno, na neki način, govori. Hrast govori, kamen govori, zvijezde govore, nebo govori, vjetar govori, pokret govori, alat govori, slika govori, pismo govori, i svako ljudsko djelo govori. Sve govori. Ali samo umna bića iskustvo sa jezikom stječu. Pa zato što govor razumiju, a ne što govore, mi kažemo da umna bića – ljudi moć govora imaju. Sve što postoji govori, jer sve, na određen način, ideju Uma izražava, i svjedoči postojanje Uma, pa se razumije kao govor Uma. A sve radnje, djela čovjeka, govor su čovjeka, čovjekovo iskustvo s jezikom, dokaz postojanja čovjekova uma. Čovjeka imenujemo umnim bićem radi njegove moći da obrazuje ideje akcija koje realizira njegovo tijelo. Dokaz postojanja čovjekova uma, i u umu obrazovanih ideja, je govor čovjeka, svaka radnja i svako djelo čovjeka. Sve što čovjek čini ili ne čini je odluka njegova uma, pa se svaka radnja, koju čovjek čini, može razumjeti kao govor čovjeka – govor čovjekova uma. Promatran iz ovog ugla, govor čovjeka je oblik izražavanja odnosa čovjeka prema svim pojmovima koje um primjećuje pa ima potrebu da izrazi svoj odnos prema primijećenom. Govor čovjeka je, dakle, svaki pokret, svaka radnja i svako djelo koje je čovjek stvorio, jer sve je to rezultat u umu obrazovane ideje o potrebi iskazivanja nekog stava prema onom što primjećuje.

Bivstvovanje jezika – govora čovjeka

Uzrok pojave govora čovjeka je njegova priroda umnog bića, njegov um u kome su rođene ideje o prirodi pojmova uzrok, prijatelj⁸, neprijatelj⁹, itd., i misao o potrebi da se izrazi odnos prema ovim pojmovima. Postavljanje pitanja što je uzrok, što je prijatelj, što neprijatelj, i obrazovanje misli o važnosti istinitosti odgovora na ova pitanja za mogućnost trajanja je prvo druženje i stjecanje iskustva s jezikom. Ovaj govor, iskazivanje odnosa prema prvim saznanjima, izražavao se više pokretom no glasom, ali je to početak druženja s jezikom u kome je čovjek, umno biće, stjecao prva iskustva s jezikom. Sve što čovjek primjećuje je, u biti, afekcija radosti ili žalosti, proizašla iz susreta sa primijećenim pojmom

iz svog tijela ili okruženja, pa, da bi susret s pojmom mogao biti sačuvan kao iskustvo za refleksivno saznanje, taj pojam se morao imenovati. A ime nije dovoljno za predočavanje nekog pojma, ono samo ukazuje na neku suštinu, čitav skup oznaka, svojstava, na koji definicijom imenovanog pojma upućujemo. Za obrazovanje jasne misli o nekom pojmu potrebno je primijetiti i na neki način čulnim sredstvima izraziti tri bitne oznake koje svaki pojam u svom određenju nosi, a to su:

1. ime¹⁰ – oznaka postojanja imenovanog pojma,
2. suština – skup svih svojstava imenovanog pojma,
3. definicija¹¹ – (bit pojma) čulnim sredstvima izražena misao o onim svojstvima pojma koja jednoznačno određuju suštinu imenovanog pojma, pa sam pojam čine prepoznatljivim, drugačijim od drugih pojmova.

Kroz čitavu povijest bivstvovanja čovjek je na ovaj način, putem svog uma, o pojmovima koje je primjećivao stjecao iskustvo, obrazovao ideju i gradio svoj odnos prema njima. Ograničen po prostiranju i trajanju, tjeran željom da produži postojanje, čovjek je revnosno tragao za saznanjem, iskustvom koje pomaže trajanje. Ograničenost čovjek pokušava prevazići udruživanjem sa drugim umnim bićima, a za to su mu trebali alati, sredstva komunikacije. I tako poče druženje čovjeka sa govorom i njegovo iskustvo s jezikom. Dakle, prvo iskustvo čovjeka s govorom nastajalo je u iskustvu susreta sa pojmovima koji su ga aficirali, pa ih je trebalo sačuvati kao iskustvo za refleksivno saznanje. U prvom susretu sa nekim pojmom čovjek mu je pridruživao ime i neko svojstvo kojim ga je pojam aficirao afektom radosti ili žalosti, prouzrokujući strah ili nadu, a iskustvo prvog susreta je samo afekcija koja pruža veoma malo saznanja o prirodi pojma koji je um aficirao. U prvom susretu s pojmom, čulima primijećena svojstva ne odražavaju pravu suštinu pojma, suštinu koja se razumije samo umom, jer suština svakog pojma sadrži beskonačno mnogo svojstava, ali sva ta svojstva nas ne aficiraju na način da pomažu ili ograničavaju naše trajanje, pa nije ni potrebno da ih sva primijetimo i saznamo.

Pored ovog puta, na kome sami pojam čulima primjećujemo, pa ga imenujemo i o njemu sudimo, postoji još jedan put stjecanja saznanja o pojmovima. Dakle, dva su puta stjecanja iskustva sa pojmovima koji nas aficiraju i njihovog uvođenja u jezik, i to:

1. prvi, kada umno biće, aficirano nekim pojmom, primjećuje i imenuje taj pojam, pridružujući mu svojstva kojima je bilo aficirano;
2. drugi, kada umno biće u procesu vaspitanja i obrazovanja od drugih umnih bića saznanje za neki pojam koji su druga umna bića već primijetila i imenovala, definirala, pridružila mu određena svojstva kojima ti pojmovi mogu da aficiraju druga umna bića. Na ovaj način umno biće se putem imena i definicije upoznaje sa egzistencijom nekog pojma, pa pojam ne saznanje sasvim jasno, sve dok od tog pojma ne bude direktno aficirano, dok ne doživi neko iskustvo s imenovanim pojmom o kome će, iz uvjerenja da je to važno, obrazovati jasnu ideju, intuitivno saznanje¹².

Ovdje smo samo ukazali na kakav način se umno biće susreće sa pojmovima, a o svim teškoćama imenovanja i razumijevanja imenovanog ovdje nećemo raspravljati, bila bi to preobimna rasprava, nekorisna za razumijevanje biti jezika. Važno je napomenuti da svaki

pojam koji smo primijetili i imenovali posjeduje beskonačno mnogo svojstava, pa nijedan pojam od strane čovjeka ne može biti apsolutno shvaćen, čovjek ni o jednom pojmu ne može znati sve što se o pojmu može pitati. Razumijevanje ove ograničenosti čovjeka tjera na selektivan odnos prema saznanju, na potrebu razdvajanja korisnih od nekorisnih saznanja. A da bismo definirali što je to korisno za čovjeka, podsjetimo se principa postojanja i trajanja, osnova vrline svakog bića, pa i čovjeka, koju Spinoza definira na sljedeći način:

Niko ne može želiti da bude srećan (blažen), da dobro radi, i dobro živi, ko, istovremeno, ne želi da postoji, da radi, i da živi, to će reći, da stvarno postoji. (...) Napor (težnja) za samoodržanjem jeste prvi i jedini osnov vrline. Jer, pre od (kao ranije od) ovog principa, ni jedan drugi se ne može shvatiti, i bez njega se nijedna vrлина ne može shvatiti¹³.

Iz ovog principa postojanja i trajanja, očito je, čovjeku je korisno ono što produžava njegovo trajanje a štetno ono što to trajanje sprečava. Čovjeku je, radi toga, korisno ono saznanje koje pomaže njegovo trajanje i to je kriterij koji treba koristiti u vrednovanju saznanja do kojih dolazimo stječući iskustvo s jezikom.

Posljedice bivstvovanja govora i jezika

Govor bivstvuje, a ono što bivstvuje aficira umna bića – ljude, govori, jer svaka afekcija kojom su umna bića aficirana je neki govor, govor pojmova koji aficiraju, a čovjek govor sluša, obrazuje ideju afekcije, i obrazuje misao o reakciji na afekciju, pa realizacijom obrazovane misli čovjek govori. Čovjek uvijek govori.

Mi govorimo na javi i u snu. Mi sveudilj govorimo: i onda kada ne izustimo ni jednu riječ, nego samo slušamo ili čitamo, pa čak i onda kada sami ne slušamo i ne čitamo, nego se umjesto toga bavimo nekim poslom ili se prepuštamo dokolici. Mi na neki način neprestano govorimo.¹⁴

Čovjek uvijek govori, jer čovjek je umno biće, a um nužno govori, način je to njegova samootkrivanja. Um se govorom otkriva, dokazuje vlastito postojanje i trajanje. A kakav je taj odnos jezika i govora, na kakav način ovi pojmovi bivstvuju i međusobno se aficiraju?

Ranije smo kazali da je sve što primjećujemo govor Uma, a sva djela i akcije čovjeka su govor čovjekova uma, pa su i sve radnje, komunikacija sa drugim umnim bićima, govor čovjeka. Dakle, sve radnje koje čovjek čini su govor čovjeka, a one čija je jedina svrha da se drugim bićima ukaže na egzistenciju nekog pojma i odnos prema tom pojmu su sredstva, elementi jezika. Dakle, govor čovjeka gdje on čulnim sredstvima, simbolima, putem nekog komunikacijskog medija, izražava svoj odnos prema pojmovima kojima je aficiran, je jezik čovjeka. Postoje mnogi jezici kojima se čovjek služi u određenim prilikama, kao što su jezik filozofije, logike, matematike, umjetnosti, tehnike, pa svaka oblast ljudske djelatnosti ima svoj jezik. A u svakoj oblasti ljudske djelatnosti postoje pojmovi i usvojeni simboli kojima se ti pojmovi i njihovi odnosi izražavaju. U čistoj filozofiji na pojmove ukazujemo riječima, u logici riječima i logičkim simbolima, u matematici brojevima, linijama i

matematičkim operatorima, u umjetnosti glasom, pokretom, bojom, u tehnici logičkim i matematskim simbolima i operatorima, itd.

Lako je primijetiti da jezik nije samo fonologija, morfologija, leksikologija i sintaksa, nego i mnogo toga više, može se reći da jezik je sve čime čovjek izražava svoj stav i svoja osjećanja prema pojmovima koje primjećuje i na koje želi da ukaže. Ponekad je strašno ozbiljan i precizan (znanost: fizika, logika, matematika, itd.), a ponekad kitnjast, simboličan, emocionalan i razdragan (umjetnost; pripovijedanje, slikanje, igranje, pjevanje, itd.).

Jezik se može razumjeti kao djelatnost umnih bića, u kojoj ona pojmove uvode u proces komunikacije sa drugim umnim bićima. Jezik, dakle, nije samo govor umnih bića, nego i moć razumijevanja suštine, čulima otkrivenih pojmova i moć obrazovanja ideje simbola, kojim se drugim umnim bićima može ukazati na primijećene pojmove. Jezik je mnogo više od samog govorenja (proizvođenja zvuka govornim organima), jer pored govorenja uključuje moć razumijevanja govora i obrazovanja ideja normi izražavanja primijećenog i imenovanog. A moć razumijevanja iskustva druženja s jezikom proizvodi to bogatstvo jezika, izraženo brojem simbola i normi kojima se može iskazati i najsloženije osjećanje, objasniti i najsloženiji pojam i izraziti najsloženiji odnos pojmova. Bogatstvo jezika zavisi od količine alata koje posjeduje, a njegova korisnost od sposobnosti onih koji se tim jezičkim alatima služe.

Realno ili izmišljeno postojanje imenovanih pojmova

Pojmovi kojima se u jeziku bavimo su stvarni, realno postojeći, bez obzira da li su vidljivi ili samo saznatljivi. Naime, gravitacija, apstraktni pojam koga ne otkrivamo čulima nego umom nije ništa manje stvarna od konkretnog pojma planete Zemlje, koju čulom vida vidimo i po njoj hodimo. Postojanje pojmova koji se ne primjećuju čulima nego umom neke znanstvenike je navelo na misao da to i nisu stvarni, nego izmišljeni pojmovi. Ovo razmišljanje posebno je ojačala Ajnštajnova¹⁵ teorija relativiteta, kojom se tvrdi da *sve je relativno*, pa je poslužila kao znanstveno utemeljenje ovog mišljenja. Međutim, Ajnštajn u teoriji relativiteta ukazuje na nemogućnost ustanovljenja apsolutnih koordinata prostora i vremena, ne dovodeći u pitanje realno postojanje. Teorija relativiteta je i nastala zbog potrebe usklađivanja teoretskih postavki sa realnim iskustvenim činjenicama. Ova teorija tvrdi da ne postoje pojmovi koji su apsolutno nepromjenjivi, tj. ne mijenjaju se u sebi i ne mijenjaju odnos prema drugim pojmovima. Dovođenje u pitanje realnog postojanja nije moguće temeljiti u teoriji relativiteta iz dva veoma značajna razloga:

1. Ajnštajnova teorija relativiteta se odnosi na odnose pojmova u prostoru i vremenu, i u formi je teorije, ne u formi zakona, empirijski nije provjerena, niti je obrazovana ideja logičkog postupka njenog dokazivanja ili opovrgavanja. Radi toga ova teorija ne može poslužiti kao utemeljenje neke znanstvene istine.
2. A kada bi smo i imali dokaz o istinitosti Ajnštajnovе teorije relativiteta, ona bi najbolje potvrđivala realno postojanje, jer, pošto govori o odnosima pojmova, ona govori o odnosima onih pojmova koji realno postoje, a pojmovi koji ne postoje ne mogu ni biti u nekom, za um razumljivom odnosu. Dakle, teorija relativiteta ne dovodi u pitanje realno postojanje, ona dovodi u pitanje

definiranje nepokretnog prostora, neke apsolutno nepokretne tačke, apsolutno nepromjenljivog pojma, apsolutno nepokretnog inercionog sistema.

Nema, dakle, znanstvenog utemeljenja mišljenju da su nestvarni pojmovi (objekti) kojima se u druženju s jezikom bavimo. Čak, štoviše, i oni pojmovi koji su apsolutno nemogući su stvarni, ali kao pojmovi u čijoj suštini postoji proturječnost, zbog koje oni ne mogu realno postojati. U jeziku imamo realno postojeća sredstva kojima izražavamo nepostojeće i odnos prema nepostojećem. A za nevidljive pojmove ne možemo tvrditi da ne postoje, nego da nemaju svojstvo vidljivosti. Nedostatak nekog svojstva ne odriče postojanje pojma, nego ga čini drugačijim od drugih pojmova koji posjeduju to svojstvo, pa se može reći da upravo nedostatak nekog svojstva pojam čini realno postojećim, jer ga čini drugačijim dijelom od drugih dijelova neke cjeline.

Odavde slijedi da je za tvrdnju realnog postojanja nekog pojma potrebno primijetiti samo jedno njegovo svojstvo kao realno postojeće. A za dokaz nepostojanja nekog pojma nije dovoljno odreći mu posjedovanje ma koliko velikog broja svojstava. Radi toga je svaki imenovani pojam sigurno postojeći, samo nije sigurno da li je dobro imenovan, jer je, možda, samo svojstvo nekog već imenovanog pojma. A u procesu imenovanja često se imenuje pojam koji je već ranije od drugih umnih bića primijećen i imenovan, (sinonimi) ili se pojmu pridružuju svojstva koja mu ne pripadaju, pa radi toga nastaju nesporazumi u komunikaciji, a ne zbog toga što, u stjecanju iskustva s jezikom, operišemo sa nepostojećim pojmovima.

Što je to što nas navodi na misao da pojmovi s kojima se susrećemo i nisu stvarni?

Odgovor na ovo pitanje potražiti ćemo prateći put susretanja sa pojmovima koje u govoru koristimo, družeći se s jezikom. U civiliziranom svijetu sakupljeni su obimni podaci o pojmovima i njihovim svojstvima, pa čovjek zbog svoje ograničenosti nije u moći da ih sve adekvatno sazna. O ovim pojmovima dijete se obavještava u odgojnom procesu preko odgajatelja, putem imena i definicije, često ne primjećujući uopće neku potrebu njihova saznavanja. Pojmove koje samo primijeti i za njih iskaže interes imenuje odgajatelj, a u obrazovnom procesu vaspitači učenika upoznaju sa imenima i svojstvima pojmova koje učenici, prema nastavnom programu, treba da upoznaju. Tako, pored pojmova koje je sam primijetio u obrazovnom procesu, učenik putem imena i definicije upoznaje pojmove za koje drugi cijene da su važni. Zbog svoje ograničenosti, učenik najveći dio pojmova upozna tako površno da ih ne primjećuje kao stvarno prisutne realne pojmove, jer ne razumije ni jedno njihovo svojstvo kao realno postojeće. A pošto ne razumije nešto kao postojeće, onda vjeruje da je lako moguće da to i ne postoji, da je to nečiji plod mašte, izmišljen pojam. Naša ograničenost je, dakle, uzrok našeg neznanja i vjerovanja da ono što mi ne poznajemo i nije pouzdano znanje, te se u to može i treba sumnjati sve dok se sami putem čula ne uvjerimo u takvo postojanje. Čula, a ne um, postala su oslonac za dokazivanje realnog postojanja, i to je osnovni izvor i uzrok naših zabluda, naših nesporazuma u raspravama i komunikaciji sa drugim umnim bićima u druženju s jezikom.

Zaključak

Na osnovu izloženog, moglo bi se reći da je bit jezika suština čije oznake su sredstava kojima pojmove (objekte) koje primjećujemo označavamo, pridružujući im svojstva koja ih izdvajaju od drugih pojmova s kojima su u nekom odnosu i definirajući njihov odnos sa drugim pojmovima sa kojima mogu biti u nekom odnosu. Dakle, sve što čulima primjećujemo i umom razumijemo (simbol, pokret, glas, linija, norma ili pravilo, u umu obrazovano i na bilo koji način izraženo), a čija je svrha da drugom umnom biću ukažemo na neki pojam, svojstvo pojma ili odnos pojmova, je element čovjekova jezika. Ovako shvaćen i definiran jezik čovjeka može se dalje dijeliti prema znanosti ili djelatnosti na jezik filozofije, logike, matematike, fizike, kemije, biologije; jezik tehnike; jezik umjetnosti, pjesnički i pripovjedački jezik i jezik svake ljudske djelatnosti, jer svaka djelatnost ljudska svoj jezik ima. Govorimo o biti jezika, pa se nećemo baviti svim ovim jezicima i onim što o jeziku može biti mišljeno i kazano.

Primjetno je da su svi pojmovi kojima se jezik bavi stvarni, da realno postoje, ali mogu biti pogrešno imenovani i pogrešno shvaćani. Svaki pojam koji primjećujemo je pojam po sebi, a istovremeno je i svojstvo (dio) nekog općenitijeg složenijeg pojma. Jasnost nekog iskaza ili mišljenja o nekom pojmu nije zavisna od vrste svojstava koje pojam posjeduje, nego od jasnog uočavanja onih svojstava koja taj pojam čine drugačijim od svih drugih pojmova koje poznajemo, pa ga primjećujemo i razumijemo drugačijim dijelom od svih drugih dijelova, neke uočene cjeline. Pažnju u druženju s jezikom i stjecanju iskustva s jezikom treba obratiti na tačno uočavanje onih svojstava suštine koju imenujemo ili već imenovanu saznajemo, koja je jasno određuju, čineći je drugačijom od drugih pojmova. Svi nesporazumi i zablude proističu upravo iz toga što onaj koji govori, i onaj koji govor sluša, u umu nemaju ista svojstva pod isto imenovanim pojmom, pojam promatraju iz različitih uglova, pa ga različito razumiju i o njemu različito sude. Ime, dakle, nije pojam sam, ime je samo oznaka koja upućuje na egzistenciju određenog pojma. A za suđenje o suštini pojma potrebno je jasno naznačiti i svojstvo kojim pojam definiramo i ugao promatranja iz koga ga definiramo, da bismo o njemu mogli da sudimo i da taj sud drugima prezentiramo. A dobro suđenje o pojmovima, kao o afekcijama koje nam pomažu ili onemogućavaju trajanje, osnovna je djelatnost uma pa je i jezik djelo uma, a ne djelo organa govorenja i slušanja. To je bit jezika o kojoj raspravljamo i koju treba imati na umu, ako bilo što želimo o drugim dijelovima jezika saznati i druge o tome obavijestiti.

Jezik je alat i ima prirodu alata, pa je koristan koliko su oni koji ga koriste sposobni da se njime služe. Radi toga, oni koji žele dobro sebi i drugima moraju se družiti s jezikom i stjecati iskustvo s jezikom, jer, družeći se s jezikom, um stiče refleksivno saznanje koje mu daje moć obrazovanja istinitih ideja, ideja koje treba realizirati da bi se istinski postojalo i trajalo.

Bibliografija:

Albert Ajnštajn: *MOJ POGLED NA SVET*, Novi Sad, 1998.

Aristotel: *O DUŠI, NAGOVOR NA FILOZOFIJU*, Zagreb, 1996.

Baruh de Spinoza: *RASPRAVA O POBOLJŠANJU RAZUMA*, Beograd, 1956.

Baruh de Spinoza: *ETIKA*, Beograd, 1959.

Baruh de Spinoza: *TEOLOŠKO-POLITIČKI TRAKTAT*, Beograd, 1957.

Ibrahim Đonlagić: *DOGOVOR*, Sarajevo, 2006.

Ibrahim Đonlagić: *ANTROPOLOGIJA I DOGOVOR*, www.cpi.hr/Antropologija online.

Ibrahim Đonlagić: *EPISTEMOLOGIJA I DOGOVOR*, www.filozofija.org/

Martin Heidegger: *KRAJ FILOZOFIJE I ZADAĆA MIŠLJENJA*, Zagreb 1996.

Platon: *DRŽAVA*, Beograd, 1993.

Platon: *FEDAR*, Beograd, 1990.

¹ Pod pojmom razumijemo svaku suštinu koja je stvarno postojala, postoji, može postojati ili sadrži proturječnost zbog koje ne može postojati. Ovu suštinu um primjećuje zato što ona apsolutno postoji. Ta suština koja apsolutno postoji od strane uma se ne razumije apsolutno. Um primjećuje neku suštinu zbog toga što ona posjeduje svojstva, neke oznake koje um može da predstavi sebi kao nešto što ukazuje na postojanje određene suštine. Neki pojam apsolutno postoji ako mi možemo primijetiti bar jedno svojstvo tog pojma kao postojeće. Međutim, na osnovu poznavanja samo jednog svojstva mi samo možemo tvrditi postojanje nekog pojma, ali ne i poznavanje tog pojma. Izvjesnost postojanja nekog pojma i izvjesnost saznanja o njemu sasvim su različite stvari. Poznavanje jednog svojstva suštine nekog pojma je dovoljno za tvrdnju da taj pojam postoji, a poznavanje ma kako velikog broja svojstava nekog pojma ne daje nam pravo da tvrdimo da taj pojam poznajemo apsolutno, jer on uvijek može posjedovati još neko svojstvo koje mi nismo upoznali, a što naše poznavanje tog pojma čini nesavršenim, nepotpunim. Pod apsolutnim postojanjem ovdje se ne razumije trajno postojanje u neizmijenjenom obliku, nego realno postojanje u skladu sa vlastitom prirodom. Jer, samo ono što realno postoji može imati i relativan odnos, može biti relativno u odnosu na nas ili neki drugi realno postojeći pojam.

² Pod svojstvom razumijemo svaku oznaku neke suštine koja se može primijetiti kao oznaka koja na neki način određuje pojam na čiju suštinu ukazujemo.

³ Pod pojmom suštine razumijemo skup svih svojstava koje pojam posjeduje, ali ovdje naglašavamo ona svojstva zbog kojih pojam čovjeka primjećujemo i imenujemo kao poseban pojam, drugačiji od svih drugih pojmova. Suština, u svom totalitetu, sadrži sva svojstva koja pojam određuju, a definicijom izdvajamo ona svojstva koji pojam definiraju kao poseban dio neke cjeline, drugačiji od drugih dijelova.

⁴ Pod pojmom afekcije razumijemo svaki utjecaj koji egzistencija nekog pojma vrši na egzistenciju drugog pojma, ovdje pojma čovjeka, sa kojim se nalazi u nekom odnosu. Kada se dva pojma nalaze u odnosu koji proizvodi neke posljedice, oni utiču jedan na drugog, pa kažemo da ti pojmovi aficiraju jedan drugog.

⁵ Pod pojmom bit ovdje razumijemo ona svojstva pojma koja su oznake samo tog pojma, pa kada ih razumijemo, mi nužno mislimo na njima određen, imenovani pojam.

⁶ Pod pojmom Uma razumijemo Prvi uzrok svakog stvarnog dešavanja, umnog dešavanja, koje mi razumijemo radi toga što se odvija po određenoj zakonitosti. Posljedica postojanja i djelovanja Uma je kauzalnost i zakonitost dešavanja, koja omogućava čovjeku da pojmove (pojave) razumije kao dijelove ukupnog stvarnog dešavanja.

⁷ Pod pojmom govora ovdje razumijemo svako dešavanje koje primjećujemo kao realizaciju neke u Umu obrazovane ideje pa svako dešavanje postaje govor, govor pojmova koji postoje pa ih umna bića primjećuju i razumiju, radnje čovjeka su govor čovjeka. A sam jezik čovjeka je skup sredstava (simbola) i radnji čija je svrha da se neki primijećeni pojam, ili odnos pojmova, čulnim sredstvima predstavi drugim umnim bićima.

⁸ Pod pojmom prijatelj, ovdje razumijemo sve ono što je čovjek primjećivao da je korisno za njegovo postojanje, pa je poželjno da se posjeduje.

⁹ Pod pojmom neprijatelj, ovdje razumijemo sve što je prvi čovjek mogao primijetiti da sprečava njegovo postojanje, pa to treba izbjegavati, uništiti.

¹⁰ Pod imenom razumijemo simbolom izraženu oznaku, kojom druga umna bića obavještavamo o egzistenciji nekog pojma koga smo primijetili i imenovali, i ništa više.

¹¹ Pod pojmom definicije razumijemo čulnim sredstvima izraženu misao o onim svojstvima imenovanog pojma koja suštinu pojma čine drugačijom od svih drugih pojmova koje primjećujemo i imenujemo.

¹² Intuitivno saznanje je najviši stepen saznanja o nekom pojmu. To je stepen saznanja kada onaj ko zna zna da zna, jer poznaje uzrok zbog koga je pojam koji poznaje takav kakvog ga poznaje. Postojeći uzrok pojam saznanja nameće kao nužnost. Ovo saznanje ne zavisi od pouzdanosti izvora saznanja, do intuitivnog saznanja se uvijek, osim u slučaju poslaničkog saznanja, dolazi iz više, sasvim različitih izvora saznanja. Izvor saznanja se ovdje koristi samo kao početak puta saznavanja, a izvjesnost saznanja je zasnovana na jasnom uviđanju zavisnosti uzroka i posljedice (stvorenih uslova za stvarna dešavanja i nužnih posljedica koje iz stvorenih uslova slijede).

¹³ Spinoza: *Etika*, 1959., str. 186-187.

¹⁴ Martin Heidegger: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, 1996., str. 321.

¹⁵ Albert Einstein (1879-1955) jedan od najvećih fizičara prošlog vijeka, autor čuvene teorije relativnosti.